

ԱՍՏՎԱԾԱՀԱՅՏՆՈՒԹՅԱՆ ՔԱՌԱՄՆՈՐԴԱՅ (ՀԻՄՆԱԿԱՅ) ՊԱՀՔԸ (ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ)

Հասմիկ Աբրահամյան*

Հոդվածը Ս.Ծ'ննդյան և Աստվածահայտնության տոնին նախորդող Հիսնակաց պահքին առնչվող հարցերի մասին է: Աշխատանքը կատարվել է մատենագրական, վիմագրական, ձեռագրական, կանոնական, ազգագրական սկզբնաղբյուրների (վաղ միջնադարից մինչև 19-րդ դարի վերջ) և ուսումնասիրությունների հիման վրա:

Քննարկվել են այս պահքի վաղեմության, ինչպես նաև կանոնականացման հարցերը՝ ազգային առանձնահատկության և ծիսադավանաբանական տեսանկյուններից, տարբեր ժամանակաշրջաններում դրա տևողության, ընթացքի, կենցաղավարման միջավայրի, վանական և աշխարհիկ շրջանակներում կամավոր կամ պարտադիր լինելու, այն խախտելիս սահմանված «պատիժների», հիսնակը՝ որպես այլ պահքերը խախտելու դիմաց փոխհատուցում կիրառվելու վերաբերյալ հարցերը: Դիտարկվել են նաև հիսնակի դերն ու նշանակությունը ժողովրդի տնտեսական կյանքում:

Բանալի բառեր. Սուրբ Ծնունդ և Աստվածահայտնություն, Հիսնակաց պահք, Քառասնորդաց պահք, տոնացույց, կանոնական, ծիսական, դավանաբանական, տնտեսական, պարտադիր, կամավոր:

Հայոց եկեղեցական տոնացույցում ամրագրված պահքերից է Սուրբ Հարության տոնին նախորդող Մեծ կամ Քառասնորդաց պահքը: Վերջինս առկա է հայոց տոնացույցի բոլոր խմբագրություններում¹ 4-րդ դարից եկող կանոնականացված ծիսակարգով, որը ժամանակի ընթացքում փոփոխություններ է կրել²: Սակայն մատենագրական, ազգագրա-

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու:

1 Սանակ Պարթևի խմբագրած «Կանոնք ընթերցվածոց», Հովհան Մանդակունու կատարած երկրորդ, Կոմիտաս Աղցեցու՝ երրորդ, Հովհան Օձնեցու՝ չորրորդ խմբագրություններ, 8-րդ դարում Սողոմոն Մաքինացու կազմած տոնական ճառընտիր, 10-րդ դարի վերջում Ատոմ Վարազեցու խմբագրած Հոռոմադիր, Գրիգոր Վկայասերի Տոնանամակ, մինչև 18-րդ դարը կատարված խմբագրություններ, Սիմեոն Երևանցու կատարած տոնացույցի վերջին խմբագրություն: Տե՛ս *Վարդանյան Ռ.*, Հայոց տոնացույցը (4–18-րդ դարեր), Երևան, 1999, էջ 212, 213, 228–29, 274–75, 450–54):

2 *Վարդանյան Ռ.*, նշվ. աշխ., էջ 622:

կան, կանոնական, վիճակագրական, ձեռագրական սկզբնաղբյուրները հուշում են, որ արդեն միջնադարում եղել են նաև Սուրբ Ծննդյան և Աստվածահայտնության, ինչպես նաև Պայծառակերպության կամ Վարդավառի³ տոներից առաջ եղած Հիսնակաց կամ Քառասնորդաց պահքեր⁴:

Հոդվածի նպատակն է առկա վկայություններն ի մի բերելով՝ վերհանել Աստվածահայտնության Մեծ պահքի կենցաղավարման ժամանակը, միջավայրը և ընթացքը⁵:

Այս պահքը տարբեր ժամանակաշրջաններում պատմական, դավանաբանական և ծիսական բնույթի խնդիրների հետ կապված՝ Հայ Եկեղեցու ուշադրության կենտրոնում է եղել՝ որպես վիճահարույց հարց:

Ժամանակը. Ս. Ծննդյան Մեծ պահքի մասին մեզ հայտնի ամենավաղ հիշատակությունը գտնում ենք Սահակ Պարթևին վերագրվող, սակայն 6-րդ դարի կեսերով թվագրվող «Նորին սրբոյ Սահակայ. Թե՛ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշման վանաց» կանոնախմբի Խ կանոնում. «... Տաւն սրբոյ Յայտնութեանն, և քառասնորդք նորա»:^{6*} Ուշագրավ

3 Պայծառակերպության կամ Վարդավառի Հիսնակաց պահքի մասին ներկայացրել ենք «Վարդավառը հայոց մեջ (պատմաագագրական ուսումնասիրություն)» թեմայով պաշտպանած թեկնածուական ատենախոսական աշխատանքում (Երևան, 2014, էջ 55–63):

4 Տարբեր ժամանակներում եկեղեցական շրջանակներում տարակարծություններ են եղել պահքերի, այդ թվում Քառասնորդաց կամ Հիսնակաց պահքի ժամկետների վերաբերյալ: Յոթ շաբաթ տևողությամբ պահքը «Քառասնորդաց» է կոչվել, երբ շաբաթ և կիրակի օրերը լուծվել են, իսկ Հիսնօրյայի դեպքում յոթ շաբաթվա բոլոր օրերը պահոց են եղել: Բացի այդ, վերը նշված տոների նախորդում է շաբաթապահք, որոնց էլ նախորդել է քառասնօրյա պահք: Այդ շաբաթապահքը քառասնորդացի հետ հաշված կազմում է յոթ շաբաթ՝ քառասունինն օր, այդ պատճառով Հիսնակաց է կոչվում:

Քանի որ մեր նպատակը չէ սույն հոդվածում քննել Քառասնորդաց կամ Հիսնակաց կոչվելու հարցը (այդ հարցին կանդիդատնանք մեկ այլ հոդվածում), ուստի մենք այն պայմանականորեն կանվանենք Աստվածահայտնության Մեծ պահք:

5 Խոսքովիկ Թարգմանչի, Դավիթ Ալավկա Որդու, Հովհաննես Տավուշեցու, Մատթեոս Ուտիայեցու, Հովհաննես Երզնկացու, Գրիգոր Տաթևացու, Ղևոնդ Ալիշանի որոշ վկայություններ ի մի բերելով՝ Աստվածահայտնության և Վարդավառի քառասնորդաց պահքերին անդրադարձել է Վարդան Հացունին: Տե՛ս *Հացունի Վ.*, Ճաշեր և խնձոյք Հին Հայաստանի մէջ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, ՌՅԿԲ-1912, էջ 427–30:

6 *Հակոբյան Վ.*, Կանոնագիրք հայոց (այսուհետ՝ Կանոնգիրք հայոց), *հ. Ա, Երևան, 1964*, էջ 389:

* Փիլիպպոս առաքյալի անվամբ հայտնի կանոններում ևս հիշատակվում են երեք ԽԸ պահքերը. «Յաղագս Քառասունս ունելոյ. երիս միանգամայն արժան է և այլ ոչ հրամայեմք...»: Տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, *հ. Բ, Երևան, 1970*, էջ 41–42: Հ. Մելիք-Թանգյանը Փիլիպպոս առաքյալի կանոնները համարում է 10-րդ դարի ներմու-

է, որ տոնացույցի երրորդ խմբագրության մեջ, որը կատարվել է Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսի կողմից մինչև 630-ականները, այն բացակայում է⁷:

Մյուս երկու հիսնակների հետ միասին Աստվածահայտնության Մեծ պահքի մասին հիշատակում է նաև Խոսրովիկ Թարգմանիչը (8-րդ դ.), որը առաքինի անձանց կողմից «այժմ ևս գերիս յիսներեական ... անխափան պահեն» վկայությունն է⁸: Այժմ-ն արդեն իսկ հուշում է 8-րդ դարից առաջ այդ հիսնակների գոյության և միգրացի ավելի տարածված լինելու մասին, իսկ արդեն 8-րդ դարում դրանք պահպանված են եղել առաքինի անձանց շրջանում:

Ուշագրավ է, որ Հովհան Օձնեցին Տոնացույցի իր կատարած խմբագրությունում այս պահքը չի ներդրել⁹:

Սակայն արդեն 10–11-րդ դարերում Աստվածահայտնության Մեծ պահքի հետ կապված որոշակի հստակեցում է նկատվում: Եպիփան Կիպրացուն վերագրվող կանոններից «Հարցումն Թեոդոսի քահանայի եկեղեցոյն Կեսարիա առ երանելի Եպիփան ի Կիպրոս» կանոնախմբի Գ կանոնը (ըստ Ռ. Վարդանյանի՝ ամենավաղը 10–11-րդ դարերում գրված¹⁰) փաստում է ապաշխարողների, կրոնավորների և քահանաների համար Աստվածահայտնության հիսնակը պարտադիր լինելու, իսկ աշխարհա-

ծում և իրավաբանական հիմքից զուրկ: Տե՛ս *Մելիք-Թանգեան Ն.*, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 383–86:

Երեք Քառասնորդացները հիշատակվում են նաև Բարսեղ Կեսարացու (4-րդ դար) անվամբ հայտնի «Բասողի գիր կանոնական վասն պէսպէս և բիրապատիկ ախտից» կանոնախմբի ՄԿԷ կանոնում. «... ԳԳ Քառասնորդսն՝ զտէրունականն և զառաքելականն և զմարգարէականն սուրբ պահեսցէ ...» (տե՛ս՝ Կանոնագիրք հայոց, Կ. Բ, էջ 177): Ն. Մելիք-Թանգեանը և Վ. Հակոբյանը կարծում են, որ ի թիվս այլ կանոնների, այս կանոնն, ըստ ամենայնի, խմբագրական ներմուծում է: Տե՛ս *Մելիք-Թանգեան Ն.*, նշվ. աշխ., էջ 197–98: Կանոնագիրք հայոց, Կ. Բ, էջ LXV–LXVI):

Նկատի առնելով, որ տվյալ կանոնախմբերի հեղինակները և ժամանակը ճշգրտված չեն, հետևաբար՝ Աստվածահայտնության Հիսնակի մասին ամենավաղ հիշատակությունը կարելի է համարել 6-րդ դարի կեսերին վերագրվող «Նորին սրբոյ Սահակայ. թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշման վանաց» կանոնախմբի Խ կանոնը:

7 Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 141–43:

8 Հացունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 425–26, 426–27:

9 Խոսրովիկ Թարգմանիչը եղել է Հովհան Օձնեցու համախոհը և նրա հետ միասին Մանագլերտում 726 թվականին կայացած հայ-ատրական համատեղ ժողովի նախաձեռնողներից մեկը: Նա օգնել է Հովհան Օձնեցուն դավանաբանական կարևորագույն որոշումներ ընդունելու գործում: Այդ ժողովում քննարկվել են նաև ծիսական խնդիրներ: Տե՛ս «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան (այսուհետ՝ ԲՀ), Երևան, 2002, էջ 668):

10 Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 632:

կանների համար ութօրյա պահք սահմանելու մասին¹¹: Եփրեմ Ասորուն վերագրվող կանոնախմբի 6-րդ կանոնում կրկնվում է նույնը:^{12*}

Մելիտոնի եպիսկոպոսը (11-րդ դար¹³) նույնպես նշում է, որ քառասնորդացը պետք է պահեն կրոնավորները, քահանաները և ապաշխարողները (ավելացնելով նաև այրիներին և ուխտի մանկանց), իսկ մյուսներին թելադրվում է պահել յոթնօրյա պահք¹⁴:

Այս կարգը 13-րդ դարի սկզբներին հաստատուն է եղել, ինչը փաստում է Վարդան Այգեկցու վկայակոչումը¹⁵:

13-րդ դարի կեսերի վկայություններ կան, որոնք հուշում են վանական և աշխարհիկ միջավայրերում այդ պահքի կենսունակության մասին. Գանձասարի վանքի (Արցախ) Սուրբ Հովհաննես եկեղեցու շինարարական արձանագրությունում (1240), որում պատվիրատու Եսայի Հասան Ջալալյանի կողմից հրահանգվում է պատարագներին իր ընտանիքի անդամներին հիշել, հստակ սահմանված է Ծննդյան հիսնակի ժամկետը¹⁶:

11 «... եթե պահք Աստուածայայտութեանն ապաշխարողաց և կրանաւորաց և քահանայից Խ ար պահք սահմանեցին, իսկ աշխարհականաց՝ Ը ար, բայց պարտ է զԸ-արեայ պահոց զշաբաթ և զկիրակէ զգոշութեամբ պահել, վասն զի ինքն Աստուածայայտութիւնն ոչ լուծանի, այլ լուծանէ զչորեքշաբաթ և զուրբաթ»: Տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 277–280:

12 «Ջ. Պահք Աստուածայայտութեան այսպէս կարգեցան. Կրանաւորաց և այրեաց և ապաշխարողաց՝ Ծ ար պահք կարգեցան և հաստատեցան, իսկ աշխարհականաց՝ ութարեայ, բայց ի պահել ութարեայ և զկիրակէն, այլ որպէս Աստուածայայտութիւնն ինքն ոչ լուծանի, այլ լուծանէ զառաքելական հրամանն, նոյնպէս և զկիրակէն ծումացուցանէ, վասն զի լուծանէ զչորեքշաբաթն և զուրբաթն»: Տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 57–58:

* Ուսումնասիրողները, հավաստի աղբյուրներ չգտնելով, այս կանոնախմբի՝ Եփրեմ Ասորուն պատկանելին անվավեր են համարում: Տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 325:

13 Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ XXVIII:

14 «... Եւ պատուել այսպէս. զծնունդն և զմկրտութիւնն ի նմին ատուր տանել, Է-ակալք չափ պահել, կրանաւորաց և քահանայից, ապաշխարողաց և այրեաց և ուխտի մանկացն եկեղեցոյ պահել միապէս Խ ար, բայց միայն շաբաթ և զմիաշաբաթ»: Տե՛ս Մելիտոնի եպիսկոպոսի թուղթ առ [Ետրեայիոն], Գլոխ Ա, Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 286:

15 «Սահմանք ուղղափառութեան եկեղեցոյ առաքելոցն հաստատեալ քառասուն ար պահել կրանաւորաց և ապաշխարողաց, և ութ ար համարէն ժողովուրդքն, ընդ նմին զշաբաթ և զմիաշաբաթ և զտան Աստուածայայտութեանն՝ Ծննդեանն ասեմ և Մկրտութեանն, վասն զի աստուածայինք են և տէրունականք, յորում ատուր դիպեցի կատարեցեն»: Տե՛ս *Այգեկցի Վ.*, Գիրք հաստատութեան և արմատ հաւատոյ, Երևան, 1998, էջ 390:

16 «... ՅԻՄՆԱԿԱՄՏԷՆ ՄԻՆՉ Ի ՅԱՅՏՆՈՒԹԻ. ՄԱՄՔԱՆԱ՝ ԻՄ ԿԵՆԱԿՑԻՆ. ... ԶԱՏԿԷՆ ՄԻՆՉ ՅԱԾՄԾԻՆՆ ԵՒ Ի ԽԱՉԷՆ ՄԻՆՉ ՅԻՄՆԱԿԱՄՈՒՏՆ ԻՆՁ՝ ՀԱՍԱՆԱ»: Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, Երևան, 1982, էջ 38–40:

Այս պահքը հիշատակվում է Բարձրաքաշի վանքի (Լոռի) արձանագրության մեջ¹⁷:

Աստվածահայտնության տասներկուօրյա պահքի մասին 13-րդ դարի մի բացառիկ վկայություն է բերում Ղևոնդ Ալիշանը՝ մեջբերելով 1211 թ. Վիլլերբանդ վարդապետի նկարագրությունը Ստում կատարվող Սուրբ Ծննդյան և Ջրօրհնների վերաբերյալ. «Ջրօրհնեաց հանդեսը Հայք այս կերպով կատարեն. տօնէն 12 օր առաջ, զոր մենք (լատինք) խնտումով և կերուխումով կանցուցանենք, անոնք ի պատիւ տօնին՝ ապաշխարութեամբ և պահօք անցուցին, հրաժարելով ի ձկանէ, ի գինույ և ի ձիթոյ. իսկ բուն խթման օրը բոլորովին ծոմապահութեամբ կենացն»¹⁸:

Ենթադրելի է, որ միարարական շարժման այդ ժամանակահատվածում հավանաբար Ծննդյանը նախորդող պահքը սկսվել է ոչ թե դեկտեմբերի 29-ի երեկոյից, այլ՝ 25-ից, այսինքն՝ այն օրվանից, երբ Կաթոլիկ եկեղեցին նշում էր Ծննդյան տոնը, ըստ ամենայնի, կիլիկյան միջավայրում դեկտեմբերի 25-ը բացառելու նպատակով:

Ասվածը թույլ է տալիս մտածել, որ Հայ եկեղեցին իր ծիսական առանձնահատկությունը պահելու համար լուրջ քննության նյութ է դարձրել Աստվածահայտնության Մեծ պահքը պահպանելու խնդիրը: Ամեն դեպքում վերոգրյալը վկայում է այն, որ այդ հիսնակի տարածվածությունը միանշանակ չի եղել, իսկ այն, որպես պարտադիր պահք, կանոնականացնելը կարող էր խիստ ծանրաբեռնել տարին պահքերով: Ուստի 10–11-րդ դարերում հստակեցվել են Ծննդյան պահքի կենցաղավարման շրջանակները՝ հիսնօրյան պարտադիր համարելով կրոնավորների, քահանաների և ապաշխարողների, իսկ ութօրյան՝ աշխարհականների համար:

13-րդ դ. վերջերի տոնացույցերում Հիսնակաց պահքը ներկայացված է ընդմիջարկված՝ մեկ շաբաթ պահք, երկու շաբաթ ուտիք հաջորդական սկզբունքով: Առաջին շաբաթը Հիսնակամտի շաբաթապահքն է¹⁹: Հիսնակամտին հաջորդող չորրորդ կիրակիից հետո եկող երկուշաբթի-ուրբաթ օրերին սահմանված է Սուրբ Յակոբի պահքը: Թիվ 179 (1292 թ.)²⁰

17 «Ի ԹՎԻՆ ՈՂՋ (1247), ԵՄ՝ ՍՈՒՄԲԱՏ, ՈՐԴԻ ՍԱԼԱՐԻՆ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ՍԲ ՈՒՌՏԻՍ ԵՒ, ԸՍՏ ԿԱՐԻ, ԱԻԳՆԷՑԻ ՏԱՆՍ: ԵՒ ՍՊԱՍԱԽՈՐԶ ՍՈՐԱ՝ ՏԻՐԱՑՈՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ, ՍԱՀՄԱՆԷՑԻՆ :Ի: (20) ՊԱՏԱՐԱԳ ԻՆՁ Ի ՏԱՐՈՋԵ: ԱՇՆԱՆ ՔԱՌԱՍՆԱՄՏԻՆ ԱՐՆԵՆ ԶԻՄ ԺԱՄՆ ԵՒ ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՅ ԵՒ Ի ՍՐԲՈՑ ՆՈՐԱ»: Տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռի, Երևան, 2012, էջ 380:

18 Ալիշան Ղ., Յուշիկք հայրենեաց հայոց, Վենետիկ–Ս. Ղազար, 1912, էջ 117–118:

19 Տե՛ս Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 474, 479, 481, 636:

20 Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան մատենադարանի, հ.Ա, Երևան, 1984, էջ 720:

գրչագրում նշվում է «Չորրորդ կիր[ակե]... և ապա պա[հ]ք սրբոյն Յակոբայ, բայց տանքս լինին» (թերթ 539ա-540բ): Թիվ 752 (1351թ.²¹) Տոնացուցում ասվում է «Եւ կիր[ակե]... և ապա պա[հ]ք սրբոյն Յակոբայ, բայց տան լինի» (176ա)²²: Յոթներորդը Ծննդյան շաբաթապահքն է: Ռ. Վարդանյանն, ուսումնասիրելով հնագույն «Կանոնք ընթերցվածոց»-ները, գրում է, որ Քրիստոսի Ծննդյան պահքի կանոնները դրանցում բացակայել են, ուստի այն գալիս է ամենավաղը 6-րդ դարից²³, իսկ Ծննդյան պահքի ներկա՝ ութօրյա, տարբերակը գալիս է Գրիգոր Բ. Վկայասերի (11-12-րդ դդ.) Տոնանամակից²⁴:

Գրիգոր Տաթևացին գրում է. «... Զի Կ օր ուրբաթ և չորեքշաբթի, և Գ քառասունք պահք է ի բոլոր տարին: Այս առաքելադիր է: Իսկ հայրապետքն բաժանեցին զերկու քառասունսն ի շաբաթապահս: .. Եւ Գ ամիսք աղուիացք է և յիսունք»²⁵: «...զերկու քառասունսն» Ծննդյան և Զատիկի Քառասնորդաց պահքերն են, որոնք բաժանվել են շաբաթապահքերի:

Մ. Օրմանյանը ևս գրում է, որ Հիսնակը երբևէ ամբողջովին պահոց չրջան է եղել, իսկ հիմա երեք շաբաթապահքերի է վերածվել՝ Հիսնակաց, Զմեռնամուտի՝ Սուրբ Հակոբի, և Ծննդյան^{26*}: Հայկազյան բառգիրքը գրում է. «...Յինունք պահոց Ծննդեան կամ Յայտնութեան, որ երբեմն անընդհատ պահիր զաուրս յիսուն, այլ այժմ ընդհատութեամբ և այլևայլ օրինակաւ ի զանազան ազգս. Ի հայս պահին երեք եօթնեակք՝ ի սկիզբն, ի մէջն, և ի կատարած յիսնեկին. ա. կոչի Յիսնակաց, բ՝ ս. Յակոբայ, գ՝ Յայտնութեան»²⁷:

Սիմեոն Երևանցին պահպանել է պահքի հնագույն կանոնները²⁸:

Այսպիսով, Ծննդյան Մեծ պահքը, 13-րդ դարի վերջերին և 14-րդ դարի սկզբներին տոնացույցերում և Ճաշոցներում արդեն ներկայանում է

21 Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան մատենադարանի, հ. Գ, էջ 612:

22 Նույն տեղում, էջ 637:

23 Նույն տեղում, էջ 639:

24 Նույն տեղում, էջ 637:

25 *Տաթևացի Գ.*, Գիրք հարցմանց, Երուսաղեմ, 1993, էջ 649-650:

26 *Օրմանյան Մ.*, Ծիսական բառարան, Երևան, 1992, էջ 32:

* Հետաքրքրական է այն, որ Սուրբ Հակոբի պահքը կոչվել է նաև Զմեռնամուտի պահք, քանի որ համընկել է դեկտեմբերի սկզբին (տես Պահք, ԲՀ, 844), իսկ ըստ ավանդության՝ սուրբ Հակոբն օժտված է եղել ձյուն բերելու կարողությամբ: Տես *Խառապյան-Առաքելյան Հ.*, Հայ ժողովրդական տոները, Երևան, 2005, էջ 288:

27 Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. երկրորդ, Երևան, 1981, էջ 360:

28 *Վարդանյան Ռ.*, նշվ. աշխ., էջ 480, 636: Հմմտ. «Տոնացոյց յորում նշանակին տօնք և պահք, ընթերցուածք և արարողոյթիւնք Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ», խմբ. Սիմէօն Երևանցի, յերուսաղեմ, 1870, էջ 106:

ընդամիջարկված շաբաթապահքերով, ինչպես՝ առաջին շաբաթը՝ Հիսնակաց պահք, չորրորդը՝ Սուրբ Հակոբի պահք և յոթներորդը՝ Ծննդյան պահք:

Հիսնօրյա պահքն ամբողջությամբ տոնացույցում չընդգրկելը կարող էր պայմանավորված լինել տարբեր պատճառներով: Նախ զատկական Աղուիացի հետ միասին ևս մեկ երկարատև պահք պահելն անհարմարություններ կառաջացներ անհատի հոգևոր և աշխարհիկ կենցաղավարման տեսանկյուններից, քանի որ ըստ եկեղեցական կարգի՝ հոգևոր զսպվածության հետ միաժամանակ պահքի ընթացքում պետք է գերծ մնալ նաև որոշակի սննդամթերքներից, ոգելից ըմպելիքներից, ինչպես նաև կենցաղավարման որոշ նորմերից: Երկրորդ՝ հավատացյալները հիսնակների ընթացքում պետք է գրկվեին հաղորդությունից, իսկ այս խորհուրդը կարևոր է թե՛ հավատացյալի ներանձնական հոգևոր կյանքի, թե՛ հավատացյալ-եկեղեցի փոխհարաբերության տեսանկյունից: Երրորդ՝ ըստ ժողովրդական տոնացույցի՝ Ծննդյան Հիսնակն իր ժամկետներով համըկնում էր Նավասարդին (Հիսնականուտը կատարվում է նոյեմբերի 18-ի մոտակա կիրակի²⁹), որն սկսվում էր նոյեմբերի 10-ին հաջորդող կիրակի, և հարսանիքներին շրջան էր³⁰:

Այսպիսով մի քանի երկարատև պահքերը կարող էին պատճառ դառնալ պահքից հրաժարվելուն կամ պահքերի հաճախ խախտմանը, քանի որ աշխարհական մարդու համար բարդ է տևական ժամանակ հրաժարվել աշխարհիկ սովորույթներից: Դա կարող էր նաև եկեղեցուց հեռանալու պատճառ դառնալ: Հետևաբար՝ տոնացույցում չէր կարող ամրագրվել պահք, որը գործնականում դատապարտված էր չգոյության: Ուստի՝ հիսնակաց պահքի շրջանը շաբաթապահքերի բաժանելը հարցի լուծման լավագույն միջոց էր:

Պահքը՝ տնտեսական տարվա ջրբաժան. Քննարկվող պահքը ոչ միայն ծիսական նշանակություն է ունեցել, այլև տնտեսական՝ ժողովրդական տոմարի համակարգում կարգավորելով երկրագործական աշխատանքների ընթացքը, ինչի մասին հուշում են նաև դրանց անվանումները: Այսպես. Բարձրաքաշի վանքի արձանագրության մեջ նշվում է «աշնան

29 Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 636–637:

30 Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ Նավասարդի տոնը չէր պահպանվել, դեկտեմբերին «Հորթըթողի» և «Նախըթողի» պատերից հետո տոնական տարին փակվում էր և վերսկսվելու էր հունվարի 1-ին: Այստեղ «Նախըթողի» պատը գուգադիպում էր Սուրբ Հակոբի պատին: Իսկ Արևելյան Հայաստանում «Նախըթողի» պատով սկսվում էին տոնական օրերը և զարնանն ընդհատված հարսանիքների շրջան: Տե՛ս Խառապյան-Առաքելյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 250:

քառասնամտին»³¹: Ժողովրդական կենցաղում «Հիսնականտի պահք» անվանումը տրվել է Ծնունդից առաջ ընկած հիսնօրյա պահքի առաջին շաբաթին: Այն կոչվել է նաև Հորթըթողի պահք, քանի որ աշնան ցրտերի պատճառով հորթերն այդ օրերին դադարել են արոտ գնալ³²: Նույն օրինակով Սուրբ Հակոբի տոնից առաջ ընկած շաբաթապահքը կոչվել է Նախըթողի պահք³³:

Կենցաղավարման միջավայրը. Ուշագրավ է այն փաստը, որ ի տարբերություն զատկական Մեծ պահքի, Աստվածահայտնության և Վարդավառի հիսնակները պահելը ոչ բոլոր վանքերում են պարտադիր համարվել: Այդ են փաստում Անիի Գրիգոր Պահլավունի վանքի (10-րդ դար)³⁴, ինչպես նաև Սյունիքի Քարկուփ վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու 10-րդ դարի սկզբի պատվիրատու Շուշանիկ իշխանուհու թողած արձանագրությունները³⁵:

Աստվածահայտնության և Վարդավառի հիսնակների ոչ պարտադիր լինելու մասին է խոսում նաև Եպիփանին վերագրվող, սակայն, ինչպես վերը նշվեց, 10–11-րդ դարերով թվագրվող կանոնը, որը նշում է, թե շնորհներն առավել կիջնեն այն անձանց վրա, ովքեր երեք հիսնակները կպահեն³⁶: Կամավորության մասին են վկայում նաև այդ հիսնակները խախտելիս պատիժներ կրելու վերաբերյալ սահմանումների բացակայությունը, ինչպես նաև այն, որ դրանք հրահանգվել են պահել ապաշխարողներին կամ պահոց օրեր խախտած անձանց՝ որպես հատուցում: Բարսեղի կանոններում բազում մեղքերի մեջ ընկածին, մի շարք այլ հրահանգների

31 Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, էջ 380:

32 *Մխիթարեանց Աղ.*, Փշրանք Շիրակի ամբարներից. – ԷԱԺ, հ. Ա, Մոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, 1901, էջ 260:

33 Նույն տեղում, էջ 272:

34 «ԿԱՄԱԲՆ ԱՅ. ԵՍ ՎԱՀՐԱՄ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆ, ԵՏՈՒ ԶԻՄ ՈՐԴՈՅՆ ԶԱՊՈԽԱՄՐԻ ՈԳԵԲԱԺԻՆ ԵՒ Գ/ՆԵՑԻ :Բ: ԿՈՒՂՊԱԿ ԶԼՈՐԱԳՈՅՆԻՆ ԵՒ ԶՈՐՍԱԽՏԻՆ, ՅՈՇԱԿԱՆԱՅ. ԵՏՈՒ Ի ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՒ ՔԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ՈՐ ՈՒՆԻՆ ՏԱՐԻՆ :Գ: ՔԱՌԱՍՈՒՆՔ. ...»: Տեն Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, էջ 32:

35 «Ի ՍՈՒՐԲ ԿՐԱՆԱԽՈՐԱՆՈՑԻ ԱՍՏ ԶԻ Ի ՀԻՆԳ ԵԿԵՂԵՑԻՍԴ ԶԱՅԴ ԶՈՐ ԵՍ ՇԻՆԵՑԻ մին եկեղեցիդ որ է աստուածածինդ՝ ՏՆ ԻՄՈՅ ԱՇՈՏԻ ԵՒ ՅԻՄ ԱՆՈՒՆ ԼԻՑԻ ՈՐ. ԽԵՆ ՈՐ ԱՅԴ ՏԱՐԻՆ ԵՐԵՔ ՔԱՌԱՍՈՒՆՔ կալարեն»: Տեն Դիվան հայ վիմագրության, պրակ III, Վայոց Ձոր. Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ, Երևան, 1967, 206 էջին հաջորդող ներդիր:

36 «Եւս առաւել ի վերայ այնոցիկ եկեցցեն զշնորհքն Աստուծոյ որ զերեք յիսունսն պահեսցեն յանուն Սուրբ Երրորդութեանն՝ զԶատիկն և զՎարդավառն և զՅայտնութեանն և ի փրկութեան Տեառն առցեն զաւետիսն»: Տեն Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 277–279:

հետ միասին, թելադրվում է երեք Քառասնորդները պահել³⁷: Նույնը վկայում է նաև 13-րդ դարում Հովհաննես Երզնկացու՝ օրապահքերը (չորեքշաբթի, ուրբաթ), շաբաթապահքերը և այլ պահքերը լուծողներին, որպես ապաշխարություն, նաև երկու քառասնորդացները պահելու վերաբերյալ հրահանգը³⁸: Ըստ այդմ՝ Հացունին իրավամբ եզրակացնում է, որ եթե պահեցողության այս ձևը պատիժ էր, ուրեմն՝ սովորական չէր³⁹:

Նույն ժամանակաշրջանը նկարագրելով՝ Կիրակոս Գանձակեցին խոսում է Հովհաննես վարդապետի գործունեության մասին և նշում, որ «... դեռ ցայն ժամանակն ի տեղիս տեղիս լուծանէին զշաբաթ և զկիրակէ սուրբ քառասնորդաց աղուհացիցն»: Ապա հավելում է, որ «... Եւ այսպէս հաստատութիւն կալաւ յամենայն տեղիս՝ զյիսներեակն պահօք վճարել, զոր առաջին կէսք պահէին և կէսք ոչ»⁴⁰:

Գրիգոր Տաթևացին հիշում է, որ աշխարհիկ դասը միայն Աղուհացից պահքն էր պահում. «Կարգաւորք երեք քառասունք պահեն, այլ աշխարհականք՝ միայն զաղուհացիցն պահեն»⁴¹:

Գանձակեցու և Տաթևացու վկայությունները փաստում են 13-14-րդ դարերում այդ հիսնակների կամայական լինելու մասին:

Ըստ ամենայնի՝ վանական միջավայրում ևս 15-րդ դարում երեք Հիսնակները կամայական են եղել, քանի որ Սիմեոն Այրիվանեցին (15-րդ դ.), գնալով Ձագավանք, փորձում է վերահաստատել «զամենան բարի կարգս և օրէնս» և միայնակյացներին ու ապաշխարողներին հրամայում է «զերեք յիսնակսն կենայ պահօք շաբաթ և կիրակին, զոջացեալքն միայնակեացքն և ճնաւորքն՝ բոլոր կենան զյիսնակաց պահսն»⁴²:

37 «Որք ի բազում ծովացեալ մեղացն խորս ընկղմեցան ոչ կարելով հասանել ի նաւահանգիստն խաղաղութեան ի ձեռն ազգի ազգի առաքինութեան և ապաշխարութեան, յետոյ երկիւղիւ մահու ըմբոնեալ և ի կենդանութեանն ի կենդանի պատարագն ևս ապաւինեցան հասանելով ճշմարիտ թողութեան, արժանի է, բայց կատարեսցէ զնա ճշմարիտ հաւատով և սիրով և յուսով: ... և զԳ Քառասնորդսն՝ զտէրունականն և զառաքելականն և զմարգարէականն սուրբ պահեսցէ և տուրնջեան և զհշերոյն աղաթից զԲ բաժանեալ կանոնն անխափան կատարեսցէ»: Տեն Կանոնագիրք հայոց, հ. Բ, էջ 175–177:

38 «Եթէ մեկը չորեքշաբթին և ուրբաթը, շաբաթապահքը և կամ այլ պահք լուծէ ձուկով կամ զինիով, երեք տարի թող ապաշխարէ, երկու քառասնապահքերը և տարւոյն բոլոր երկուշաբթիները սրբութեամբ պահք բռնէ և օրական հարիւր հիսուն անգամ ծնրադրէ»: Տեն *Երզնկացի Յ.*, Խրատ բոլոր քրիստոնէաներուն, աշխարհաբարի վերածեց՝ Անուշավան վրդ. Դանիէլեան, Անթիլիաս, 1984, էջ 73:

39 *Հացունի Վ.*, նշվ. աշխ., էջ 429:

40 Պատմութիւն հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ, Թիֆլիս, 1909, էջ 196:

41 *Տաթևացի Գ.*, Ձմեռան հատոր, Երուսաղէմ, 1998, էջ 148:

42 *Ալիշան Դ.*, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 569–70:

Վերոգրյալից երևում է, որ 10–15-րդ դարերում Աստվածահայտնության և Վարդավառի Մեծ պահքերը թե՛ աշխարհիկների, թե՛ կրոնավորների միջավայրերում կենցաղավարել են՝ անձի կամ տվյալ վանքի ներքին որոշման համաձայն: Դրանք, որպես պարտադիր, թելադրվել են ապաշխարողներին:

Պահքի ընթացքը. Ինչ վերաբերում է հիսնականների ընթացքին, ապա դրանք զատկական Մեծ պահքի օրինակով նույնն են եղել⁴³:

ՄՄ 1007 թվակիր 12-րդ դարի Տոնապատճառի (որն, ըստ Ռ. Վարդանյանի, Սամուել Կամրջաձորեցու (10–11-րդ դդ.) ժողովածուի ընդօրինակություն է⁴⁴) «Յաղագս տապանակին խորհուրդ» ճառի վերջնամասում «Զի՛նչ է այս .Գ. նաւակատիքս զի ոչ գոյ մսակերութիւն ի մէջ քրիստոնէից» հարցման պատասխանը բացահայտում է երեք պահքերի ընթացքը⁴⁵:

Դավիթ Ալավկա Որդին (11–12-րդ դդ.) իր «Կանոնական օրինադրություն» աշխատության իննսուներորդ կանոնում նույնպես խոսում է երեք հիսնականների ընթացքի մասին⁴⁶ (այն աննշան խմբագրումներով համընկնում է վերոնշյալ տոնապատճառի տվյալ հատվածին^{47*}):

Վարդան Այգեկցին, վկայակոչելով Հովհաննես Տավուշեցուն, «զե-

43 Այդ մասին տե՛ս նաև Հագոսի Վ., նշվ. աշխ., էջ 428:

44 Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 219–20:

45 «Հարցումն. Զի՛նչ է այս .Գ. նաւակատիքս զի ոչ գոյ մսակերութիւն ի մէջ քրիստոնէից: Պատասխանի. Նաւակատիք բարձրագոյն տեսանի և աստուածատեսակագոյն քան զամենայն տաւնս: Այսպէս տաւնէ եկեղեցի և առնէ նաւակատիս ուրախութեան և փրկութեան: Տաւն Ծննդեան և յայտնութենէ նորոգութիւն և ցնծութիւն, բայց ոչ ճաշակել ի մտոյ: Բան այս է .Գ. քառասունս, ի ճրագալոյց Ծննդեանն, եւ յաւոր շաբաթոյ խաչին, և Վարդաւառին, որ ոչ ուտենք միս: ... Գ տաւնս զոր տաւնէ եկեղեցի. նախ մաքրութեան կարաւտանա Ծ աւրքք աղաթիցն: Եւ ծոմաջանութեան որոշմամբ և զատութեամբ յամուսնական անկողնոց: Նախապէս և ոչ ճաշակել հրաման առաք: Ոչ միայն ի ճրագալոյցսն և ի շաբաթ աւրն, այլև ի բուն իսկ ի Ծ ակսն, որ յառաջ քան գտանսն են:

... Արդ են ոմանք ի տգետ քահանայից հրաման տալ ի մատաղամք կերակրիլ որոշէ հաճոյ իմաստնոց, զի մի է մատաղամիս և այլ միս: ... Արդ, մի ոք կերիցէ հաւասար յամենայն մտո: Ապա թէ հիւանդ է անկար թողացոց անեն պատիւրանքն: Այլ առողջ մարմնով և կատարեալ հասակաւ յայս .Գ. Խ ունս բնաւ միս մի՛ ոք կերիցէ՛ Զատիկին, Վարդավառին, և Յայտնութեան զի քառասունք արիւնակ կենացն Ադամա ունի որ ի դրախտին»: Տեն Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), թիվ 1007, թերթ 393բ–394բ:

46 Մրրահամյան Ա., Դավիթ Ալավկա Որդու կանոնները. – «Էջմիածին» ամսագիր, 1953, մարտ, էջ 54–55:

47 Տեն Մրրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 54–55: Հմտ. ՄՄ, թիվ 1007, թերթ 393բ–394բ:

* Դավիթ Ալավկա Որդին իր կանոններում օգտվել է ոչ միայն նախորդած ժամանակների եկեղեցական ժողովների և հայրերի կանոններից և ավանդություններից (Կոստանեանց Կ., Դավիթ վարդապետ Ալավկա Որդի. – ԱՀ, գիրք XV, Թիֆլիս, 1917, էջ 62), այլև Տոնապատճառից:

րիս յիսնակսն անհաց և անջուր կատարեր» հրահանգն է տալիս, այսինքն՝ ծոմ⁴⁸։ Բայց ժուժկալության այս ձևը, ըստ Հացունու, կամավոր է և անհատական⁴⁹։

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ կարելի է եզրահանգել, որ վաղ միջնադարից սկսած՝ ներեկեղեցական և միջեկեղեցական շրջանակներում Աստվածահայտնության Մեծ պահքը քննարկման հարց է եղել։ Հայոց եկեղեցին 10–11-րդ դարերում այն սահմանել է որպես պարտադիր պահք՝ կրոնավորների, քահանաների և ապաշխարողների համար, իսկ 13-րդ դարի վերջերից սկսած՝ այն հիշատակվել է տոնացույցներում՝ մեկ շաբաթ պահք, երկու շաբաթ ուսիք հաջորդական սկզբունքով։ 10–15-րդ դարերում վանական միջավայրում Սուրբ Ծննդյան Մեծ պահքի գոյությունը պայմանավորված է եղել վանքի ներքին որոշմամբ։ Այն թելադրվել է ապաշխարողներին և կանոնական պահքերը խախտածներին։ Խնդրո առարկա պահքը զատկական Աղուհացի օրինակով ունեցել է նույն ընթացքը՝ սննդային և կենցաղավարման բոլոր պահանջներով։ Ժողովրդական կենցաղում Ծննդյան Մեծ պահքն ունեցել է ոչ միայն ծիսական, այլև տնտեսական նշանակություն։ Հայոց մեջ դրա առկայությունը պայմանավորված է Հայ Եկեղեցու ծիսադավանաբանական առանձնահատկությունների պահպանման, ինչպես նաև քարեպաշտական սկատառումներով։

ПЯТИДЕСЯТИДНЕВНЫЙ (СОРОКОДНЕВНЫЙ) ПОСТ БОГОЯВЛЕНИЯ

Асмик Абраамян

Резюме

Статья посвящена изучению вопросов Пятидесятидневного поста Богоявления. Тема была исследована начиная с раннего средневековья до конца 19-го века, основываясь на летописных, литографических, рукописных, канонических и этнографических первоисточниках и исследованиях.

С точки зрения национальных и ритуально-догматических особенностей были изучены вопросы давности, канонизации, длительности поста, а также ход следования посту в бытовой среде. Существовали каноны обязательного или добровольного следования ему в монастырях и светских средах. Были предусмотрены наказания в случаях нарушения поста. Также было изучено его значение в экономической жизни народа.

Ключевые слова: Пятидесятидневной пост, национальные и ритуально-догматические особенности, давность, канонизация, длительность, бытовая среда, обязательный, добровольный.

48 Հացունի Վ., նշվ. աշխ., էջ 428։

49 Նույն տեղում։

THE HISNAKATS (FORTY DAYS) FEAST EPIPHANY

Hasmik Abrahamyan

Summary

The article is concerned with the Hisnakats fast prior to the Epiphany. The research is based on the manuscript heritage, epigraphical, canonical, and ethnographic sources (dated from the Early Middle Ages to the end of the 19th century) and studies.

The following issues are discussed in the article: the background and history of the Hisnakats fast from the national features and ritual - dogmatic viewpoints, duration, and the motion of the fast in the different time periods, the scopes of practice, whether it was mandatory or optional in the monastic and secular frames, and penalties in case of breaking it. The role of the Hisnakats fast in the economic life of people is pointed out.

Keywords: Hisnakats, national features, ritual, dogmatic, duration, motion, the scopes of practice, mandatory, optional.